

judaiika

TORONYI ZSUZSANNA

a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár igazgatója

FROM TABLET TO TABLET,

FROM SCROLL TO SCROLL...

a fogalmak
„összeérése” nem
csupán szójáték

I...írja a zsidó textuális hagyományról szóló csodálatos esszéjében¹ Amos és Fania Oz. A magyarra szinte lefordíthatatlan szójáték a tízparancsolat kőtábláit a tabletekkel, a Mózes öt könyvét tartalmazó tóratekerccset (scroll) pedig a számítógépes felületeken történő görgetéssel hozza kapcsolatba. A fogalmak „összeérése” nem csupán szójáték, hanem nagyon fontos összefüggésekre mutat rá, amelyek a kulturális örökség digitális hozzáféréseivel korszakhatárt jelenthetnek. A judaizmus örökségét (szövegeket, tárgyakat, hang- és videofájlokat) a világ számos pontján, többféle szándékkal és módszertannal teszik digitálisan elérhetővé. Ezek egy része az akadémiai-muzeológiai normáknak megfelelő, tudományos szándékkal vezetett projekt, de léteznek ettől eltérő megoldások is.

[1] Oz, Amos; Oz-Salzberger, Fania. *Jews and Words* (Posen Library of Jewish Culture and Civilization) Yale University Press. Kindle Edition, 8.

ÓBOR ÚJ KANCSÓBAN²

a zsidó hagyomány
alapkövének
számító Talmud,
az internethez
hasonlóan,
sokdimenziós,
nem lineárisan
olvasandó szöveg

IA digitalizálás és az internetes technológia gyors recepcióját megkönnyíthette, hogy az internetes böngészés és ismeretszerzés módszertanában hasonló a hagyományos zsidó szövegtanulás gyakorlatához. A zsidó hagyomány alapkövének számító *Talmud*, az internethez hasonlóan, sokdimenziós, nem lineárisan olvasandó szöveg, melyben hiperlinkek kötnék össze szövegtesteket, tartalmakat, hogy az olvasó szabadon követhesse, egyéni érdeklődésének és már megszerzett tudásának megfelelően.³ Hagyományosan ezt a szöveg sajátos, többhasábos, a főszöveget körülölelő tördelésével oldják meg, amely Joshua Solomon Soncino 1483-as kiadásáig vezethető vissza, amikor elsőként alkalmazta ezt a tördelést. A „digital humanities” módszertanában ezt a „linked open data” teszi lehetővé, amely szabadon köt össze és együtt értelmez akár különböző örökséginstanzményekben megőrzött tartalmakat,

[2] A cím utalás a Misna Pirké Avot (az atyák mondásai) 4 fejezetének 27. misnájára: „Ne a kancsót nézd, hanem azt, ami benne van. Van új kancsó tele régi borral, és régi kancsó, amelyben még új bor sincsen.”

ezt a szöveg sajátos,
többhasábos,
a főszöveget
körülelő
tördelésével
oldják meg

[3] Ehhez lásd Rosen, Jonathan: *The Talmud and The Internet. A Journey Between Worlds*. Picador, New York, 2011.

s kínál a bemutatott tárgyak mellé olyan értelmező gyakorlatot, mely a *Talmud* tanulmányozásához hasonló módszert követ.

¶ A judaizmus erősen textuális hagyományának is köszönhetően, hogy míg a héber szövegek digitalizálása és online közzététele az elsők között történt meg, a múzeumokban őrzött judaika / zsidó tárgykultúra esetében inkább csak az utóbbi években tapasztalható áttörés. Ugyanazzal a megkésettiséggel szembesülünk, mint ahogyan a zsidó örökség materiális részének múzeumi gyűjtése és tudományos elemzése is csak jóval a szövegeké, könyveké után, a 19. század végén kezdődött. Az első zsidó múzeumok megszületése után (1895: Bécs, 1898: Frankfurt és Hamburg, 1906: Prága, 1909: Budapest stb.) a gyűjtemények nyomán alakult ki az ezek értelmezésével foglalkozó tudományterületek infrastruktúrája.

¶ A holokauszt pusztítása és Izrael Állam megalapítása új dimenziókat nyitott a zsidó örökséggel kapcsolatos gondolkodás területén is. A holokauszt során a kiirtott európai zsidó közösségek emlékműve, tárgykultúrája jelentős mértékben megsemmisült, így ezek gyűjtése radikálisan más jelentést kapott 1945 után, mint azelőtt. A gyűjtés már nem pusztán történeti forrásgyűjtés, hanem egy elpusztítani szándékozott kultúra nyomainak megőrzésére tett kísérlet, amely a tudományos és esztétikai mellett egyre inkább kegyeleti szempontokat érvényesít. Ugyanakkor Izrael Állam megalapítása (1948) átértékelte a zsidó diaszpóra fogalmát. A tény, hogy az arab országok szinte teljes zsidósága alijázott, idővel felhívta a figyelmet az eredeti közegében szintén pusztulásra ítélt zsidó materiális örökség helyzetére.

¶ Muzeológiai módszertani szempontból ez az időszak a jeruzsálemi Szentély pusztulását (i. sz. 70.) követő időszakra emlékeztet, amikor a központi kultusz hely lerombolása és a zsidóság diaszpórába kényszerülése miatt veszélyeztetve érezték a hagyomány szóbeli továbbörökítésének lehetőségét, s ez vezetett később a szóbeli hagyomány, a *Misna*, majd a *Talmud* írásba foglalásához.⁴ Napjainkban a megsemmisített vagy áttelepült közösségek emlékműveinek elvesztése miatti félelem vezet ezeknek összegyűjtéséhez, megőrzéséhez és közkinccsá tételéhez.⁵ Az elveszithető tudás megőrzéséhez

a zsidó örökség materiális részének múzeumi gyűjtése és tudományos elemzése is csak jóval a szövegeké, könyveké után, a 19. század végén kezdődött

a gyűjtés már nem pusztán történeti forrásgyűjtés, hanem egy elpusztítani szándékozott kultúra nyomainak megőrzésére tett kísérlet

veszélyeztetve érezték a hagyomány szóbeli továbbörökítésének lehetőségét

[4] A *Talmud* (héber 'tanulás') két részből – a *Misnából* és a *Misna* törvényeinek megvitatását, részletes kifejtését tartalmazó *Gemarából* – álló enciklopédia. A *Gemarában* több mint háromezer tudós nézeteit, vitáit olvashatjuk a tórai törvények értelmezéséről. A *Talmud* nem törvénykönyv, hanem döntvénytár, melynek jellemző esetei figyelembevételével döntenek ma is a rabbik a felvetődő vitás kérdésekben. A *Talmud* tanulmányozása a zsidó férfiak szent kötelességévé lett, s nemcsak a rabbinak, tudósnak készülők, hanem a közemberek is rendszeresen tanulták. A zsidóellenes mozgalmak céltablájává is vált: számos hamis fordítás látott napvilágot, aminek következtében példányait elégetésre, megsemmisítésre ítélték.

[5] Hazan, Susan–Winer, Dov: Digitization of Culture in Israel. *Uncommon Culture. Quarterly Journal*. Vol. 1. No. 1–2. (2010) 124–127.

a zsidó közösségek is az adott korszakban aktuális médiumokat használnak: a *Misna* és a *Talmud* rögzítésének korában az írást, napjainkban, a vizuális kultúra felértékelődésének időszakában⁶ a múzeumokat és a digitális tudásközvetítést. A digitalizálás és online közzététel, azaz az örökséghez való időben-térben nem korlátozott hozzáférés ebben a folyamatban jelent roppant fontos lépést.

¶ A már idézett esszében Amos és Fania Oz ezt „fordított Babel toronyként” értelmezi, hiszen Judea eleste óta (i. e. 587), a zsidó diaszpóra időszakában most először tapasztaljuk, hogy a világ bármely pontjáról elérhető a zsidó hagyomány egy jelentős korpusza.⁷ Ráadásul ez már nem a zsidó tanházakba zárt tudás többé: az internetes közzétételnek köszönhetően a bárhol, bárholnan eredeti nyelven és közérthető angol fordításban is hozzáférhető szöveg a régebben csak a vallásos zsidó férfiak által tanulmányozott tartalmakat elérhetővé tette olyan csoportok számára is, amelyek korábban távol maradtak tőle.⁸

a zsidó diaszpóra
időszakában
most először
tapasztaljuk, hogy
a világ bármely
pontjáról elérhető
a zsidó hagyomány
egy jelentős
korpusza

A FORDÍTOTT BÁBEL TORONY

¶ A digitalizálás és az internetes közzététel minden, kultúráját nagyra értékelő csoport számára fontos. A digitalizálандó tartalmak kiválasztása, a közzététel módja sokat elárul a csoport identitásáról, politikai és kulturális ambícióiról csakúgy, mint történeti meghatározottságairól. Diaszpóra kultúrák esetében ehhez járul az azonos kultúrához tartozó, de a világban szétszóródott közösség és kulturális örökség legalább virtuális összekapcsolásának lehetősége. A judaika területén több jelentős projekt ismerte fel a szétszóródott örökség digitalizáláson keresztüli egyesítésének lehetőségeit.

¶ A *Friedberg Genizah-Project*⁹ a Kairó egyik elővárosában, Fustatban a 19. század végén felfedezett kéziratgyűjtemény feldolgozását tűzte ki célul. A több mint kétszázezer darabos gyűjtemény a 8–9. és a 19. század között keletkezett, így csaknem ezer év történetét öleli fel. Felfedezését követően számos gyűjtemény vitt el, vásárolt belőle darabokat, így gyakran ugyanannak az oldalnak a töredékei is több országban szétszóródva

A Friedberg
Genizah-Project

[6] “the world becomes picture at all is what distinguishes the essence of the modern age”. Heidegger, Martin: *The Age of the World Picture*. In: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Ed. William Lovitt. Garland, New York and London, 1977. 130.

[7] Oz, Amos; Oz-Salzberger, Fania. *Jews and Words* (Posen Library of Jewish Culture and Civilization) Yale University Press. Kindle Edition, 169.

[8] Ennek egyik legérdekesebb példája, hogy a *Talmud* bizonyos részei helyet kaptak a dél-koreai iskolai oktatásban is, elsősorban nem a szövegek zsidó jogi, hanem szövegelemzés-módszertani gyakorlata miatt. Lásd Freedman, Harry: *The Talmud. A Biography. Banned, Censored and Burned. The book they couldn't suppress*. Bloomsbury Publishing, 2014. 214.

[9] <http://www.genizah.org/TheCairoGenizah.aspx>.

vannak jelenleg is. A digitalizálási projekt során lehetővé válik a Cambridge-ben, New Yorkban, Londonban, Oxfordban, Manchesterben, Párizsban, Bécsben, Szentpétervárott, Jeruzsálemben és Budapesten lévő töredékek virtuális egyesítése, s ezáltal a szövegek értelmezése. A töredékek összeillesztése természetesen nem kizárólag az emberi emlékezeten alapuló hatalmas puzzle, hanem erre a célra kifejlesztett program segítségével találják meg az azonos kéziratok szétszóródott darabjait.

Holt-tengeri
tekercesek

¶ A digitalizálás egy sajátos módszerével dolgoznak a *Holt-tengeri tekercesek* szövegeinek felfedésén: itt olyan eszközöket alkalmaznak, amelyekkel a tekerces kitekerése nélkül lehetséges a szöveg digitalizálása és értelmezése. Az Israel Museum gyűjteményében lévő tekercesek feldolgozása a múzeumi digitalizáció egyik első példája volt, az 1993-tól zajló munkák eredményeképpen a kétezres évek elejére „kitekerhető” módon tudták bemutatni a *Jesája tekerceset*.

YIVO Vilna
Collections Project

¶ Módszertanilag és céljaiban a kairói Geniza összegyűjtéséhez hasonló a *YIVO Vilna Collections Project*¹⁰ – jóllehet ez a gyűjtemény a huszadik században, a második világháború alatt bomlott fel. Az 1925-ben Vlnában alapított Yidisher Visnshaftlekher Institut hatalmas könyvtárának egy részét a náci megszállók rabolták el és szállították Németországba, másik részét pedig az intézet dolgozói rejtették el a vilnai gettóban. A Németországba került részt a Jewish Restitution Successor Organization New Yorkba szállította, a Szovjetunióban maradt részt pedig tovább rejtegették – ez csak 1988-ban került be a Martynas Mažvydas litván nemzeti könyvtár gyűjteményébe. Az eredetileg Európa egyik legnagyobb zsidó könyvtárának számító gyűjtemény újfent csak a közös katalógus és a digitalizálás útján egyesülhet újra.

[10] <https://vlnacollections.yivo.org/>.

The Riches of the
Hungarian Jewish
Heritage

¶ Hasonló projekt van tervben a magyarországi zsidó örökség megjelenítésére is: a *The Riches of the Hungarian Jewish Heritage* projektben a magyarországi zsidó kultúra gyűjteményekben fennmaradt és ott digitalizált elemeit kezelnék egy olyan közös platformon, ahonnan elérhetőek lennének ennek az örökségnek a magyarországi és külföldi gyűjteményekben megmaradt könyvei, tárgyai, iratai. Mivel valamennyi partner

intézményben (Országos Széchényi Könyvtár, Rabbiképző Intézet könyvtára, Izraeli Nemzeti Könyvtár, MTA Kaufmann Gyűjteménye, Cfati Magyarajkú Zsidók Emlékmúzeuma, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár) jelentős mennyiségű a már digitálisan elérhető állomány, ezért ebben az esetben a metaadatok egységesítését és közös kereshetőségük lehetővé tételét kell biztosítanunk.

A KÖNYVEK SORSA

¶ Az egyedi múzeumi tárgyak és a kényes kéziratok sok körülménytől igénylő digitalizálása mellett a nyomtatott héber könyvek online elérhetővé tétele túlságosan is egyszerűnek tűnik. Az utóbbi években minden új mű „digital born”, a régebbiek digitalizálása pedig összehangolható és összehangolható – legalábbis ami a könyv eredeti szövegét érinti. Ugyanakkor a könyvek saját történettel bíró egyedi műtárgyként is értelmezhetők: a *Footprints* projekt¹¹ a nyomtatás pillanatától napjainkig veszi sorra egy-egy könyv sorsát: eladását, megvételét, elajándékozását, olvasását, ellopását stb. Mindezeket térképen és időszalagon, érdekes új metszeteit kínálva a zsidó kulturális kölcsönhatások tanulmányozásának.

minden új mű
„digital born”

[11] <https://footprints.ccnmtl.columbia.edu/>.

¶ A zsidó kulturális örökség minden gyűjteményi területének (múzeumi, könyvtári és levéltári örökséget értve) közös digitalizálását és publikálását tűzte ki célul a *Judaica Europeana*¹² projekt. Az európai kulturális örökséget megjelenítő *Europeana Portal* részeként az együttműködés célja az volt, hogy az európai örökség egyik fontos rétegeként helyezze el a zsidó könyveket, tárgyakat, levéltári forrásokat, zenei fájlokat és bármi egyebet, ami a *zsidók az európai városokban* tematikájába belefért. A projekt több fontos tanulsággal szolgált: egyrészt a digitalizálandó elemek kijelölésével és megfelelő pozicionálásával a közös „kánon” részévé tette a feltöltött tartalmakat. Nagyon hamar kiderült viszont, hogy az európai zsidóság kulturális örökségének bemutatása pusztán az európai intézményekben megőrzött tárgyak, könyvek, dokumentumok alapján nem lehetséges, ezért a projektbe bekapcsolódtak az izraeli

Judaica Europeana
projekt

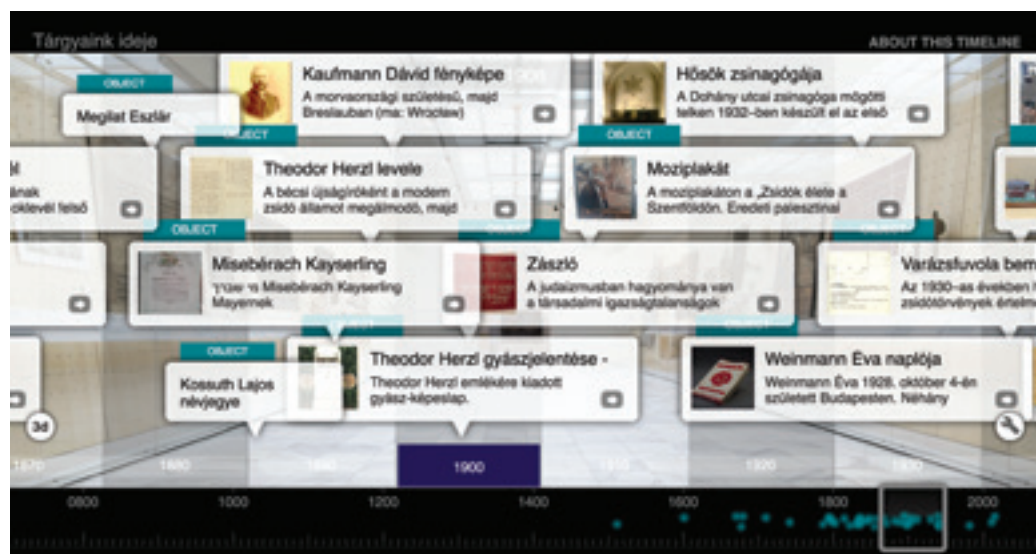
zsidók az európai
városokban

[12] <http://www.judaica-europeana.eu/>.

Timeline a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményének digitalizált darabjaival

és az amerikai jelentősebb judaikagyűjtemények is. Másrészt a megfelelő metaadatok leírásához szükségessé vált a judaika egységes terminológiájának kialakítása, s jöllehet ez nem sikerült maradéktalanul, mégis fontos lépés a judaika tudománytörténete szempontjából. A *Judaica Europeana* csaknem négymillió tételenyi tartalmat helyezett el az *Europeana* adatbázisában, de igazából a program sikerét az jelentheti, ha ezek a tárgyak, könyvek, fényképek stb. eljutnak a felhasználókhoz, azaz valaki megnézi, letölti, esetleg továbbhasználja őket. Ehhez pedig olyan eszközöket kell kínálni, amelyek a tartalmakat kortárs módon, a digital humanities eszköztárával teszik fogyaszthatóvá a szélesebb közönség számára is.

SOKAT VAGY OKOSAN?

¶ A tömeges digitalizáció új irányt szab a tudományos gondolkodásnak is: kérdés, hogy sokat (sok adatot, szöveget, tárgyat) kell tudni, vagy inkább az számít értéknek, hogy megtaláljuk az ezekből levonható tanulságokat. Mivel nincs új a nap alatt, így erre a kérdésre is akad eset már a *Talmud* szövegében is¹³: egy tanház vezetőjének kiválasztásakor azt mérlegelték, hogy a két jelölt közül azt válasszák, aki fejből tudott szinte minden szöveget, vagy azt, aki a szövegek briliáns elemzője volt. Az akkori döntés – mely a mindent fejből tudót részesítette előnyben – számunkra ma már egy későbbi kommentárral együtt jelenik meg. Rabbi Slomo Kluger (1783–1869) brodyi rabbi úgy vélte, hogy a talmudi időkben, amikor a szóban forgó szövegek még nem voltak írásban rögzítve, felbecsülhetetlenül fontos volt az olyan tudós, aki mindent tudott. Kluger korában azonban, amikor a könyvnyomtatás elterjedése következtében a szövegek bármikor visszakereshetők és felidézhetőek voltak, már fontosabb az analitikus elemzés képessége. Az erre a szöveghelyre született kommentárok végül is megegyeznek abban, hogy tulajdonképpen mindkét tudástípus elengedhetetlen, egymást kiegészítő képesség. Ezt a kettősséget mutatja az engem leginkább lenyűgöző judaika-digitalizálási projekt, a *Sefaria*.

kérdés, hogy sokat (sok adatot, szöveget, tárgyat) kell tudni, vagy inkább az számít értéknek, hogy megtaláljuk az ezekből levonható tanulságokat

már fontosabb az analitikus elemzés képessége

[13] TB Horayot 14a.

¶ A hagyományos zsidó gondolkodás az ókorból örökölt szövegek és a szóbeli tradíció minden korszakban folyamatos újraértelmezése, újrakommentálása, újabb és újabb kérdések felvetése során alakult.¹⁴ A zsidó hagyomány szerint a dolgok valódi jelentése eredendően az örökség elemeihez kapcsolódik, azokban immanensen benne rejlik, s ezek felfejtése a hagyomány folyamatos reinterpretációja során bomlik ki minden nemzedék számára, összekötve a ma élő zsidókat ókori elődeikkel, mai problémáikat és élethelyzeteiket a korábban élőkével.¹⁵ Ebben a hagyományban a vizualitásnak kisebb szerepe van, a második parancsolat szigorú értelmezése miatt a judaizmusban nem alakult ki a képek, ikonok tisztelete. A zsidó művészet mibenlétéről, fogalmáról a 19. század utolsó évtizedeitől folynak tudományos viták, amelyek összegzése¹⁶ csak a 20. század derekára kristályosodott ki, ez az alapja a múzeumokban őrzött zsidó tárgykultúra tudományos kutatásának és feldolgozásának. Harold Rosenberg New York-i művészetkritikus¹⁷ 1966-ban új fogalmat vezetett be, amelyet a „jövő zsidó művészetének” nevezett. E fogalom a „metafizikus judaika”, amely olyan filozofikus tartalommal bír, a judaizmus tanításait megjelenítő művészet, ami a vizualitáshoz kapcsolható anyagi és formai tartalmak meghaladását jelentheti.¹⁸

a hagyomány
folyamatos
reinterpretációja

a „metafizikus
judaika”

eredeti nyelven
és fordításban is
közzéteszik szinte
a teljes
hagyományos zsidó
irodalmat

¶ A Sefaria projekt eredményei láttán úgy vélem, hogy a digitalizálással és az internetes közzététellel elérkeztünk abba a jövőbe, amit Rosenberg megálmodott. A Sefaria alapvetően a klasszikus zsidó szövegek digitalizálását tűzte ki céljául, amely során eredeti nyelven és fordításban is közzéteszik szinte a teljes hagyományos zsidó irodalmat. Adatfeltöltési módszertanuk az internetes hozzáférés lehetőségeit kihasználva nyitott: a crowdsourcing gyakorlatát követi, jelenleg 3116 aktív résztvevővel. Ők eddig 85 646 071 héber/arámi szót s ehhez kapcsolódóan 10 919 717 szóra terjedő angol fordítást tettek közzé – ez eddig egy hagyományos könyvtár is lehetne. A feltöltött hatalmas mennyiségű klasszikus szövegben 894 545 szöveghivatkozást tettek egy kattintással elérhetővé.

[14] Schorsch, Ismar: *From Text to Context. The Turn to History in Modern Judaism*. Brandeis University Press, Tauber Institute, Boston, 2003. 171.

[15] Scholem, Gershom: *Revelation and Tradition as Religious Categories in Judaism*. In: *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*. Schocken, New York, 1971. 289.

[16] E viták részletes elemzése meghaladná a dolgozat kereteit. A viták történetét, összegzését lásd: Margaret Olin: *The Nation without Art. Examining Modern Discourses on Jewish Art*. University of Nebraska Press, 2001.; Kalman P. Bland: *The Artless Jew. Medieval and Modern Affirmations and Denials of the Visual*. Princeton University Press, 2001.

[17] Harold Rosenberg (New York, 1906–New York, 1978) művészetkritikus, művészeti író.

[18] Idézi: Bland Uo. Kindle edition. loc. 548.

**A Sefaria projektben digitalizált tartalmak,
a művek közötti kapcsolatokra építve:**

Kék: Biblia és kommentárjai, kivéve Rasi

Zöld: Rasi kommentárjai

Rózsaszín: Gemara

Piros: Törvénykönyvek

Lila: Misna

Narancssárga: egyéb (misztikus irodalom, muszár stb.)

ez a 21. század,
ez a Sefaria

Ugyanazt a tudást, amit már Soncino, Bomberg és a többi 15–16. századi héber nyomdász is jelzett – de az olvasónak a „linkeléshez” egy újabb vaskos kötetet kellett fellapoznia, ha egyáltalán rendelkezett a művel, és nem kellett érte akár másik városba is elutaznia. Most egy mozdulattal átkapcsolható. Ez a 21. század, ez a Sefaria. De nem csak ennyi. A már említett folyamatos reinterpretációs gyakorlat jegyében a digitalizált szövegeket használók a saját „kosarukba” rakott szövegekből olyan válogatásokat („source-sheet”-eket) állíthatnak össze, amelyek alapján egy-egy kérdés, probléma, szöveghely kontextusa tanulható. 2017 elejére már 50 297 ilyen válogatás elérhető, tematikus csoportokban, tárgyszavazva. De még ez sem minden.

„vizualizálja”,
ábrázolja
a roppant
mennyiségű zsidó
szakrális szöveget

gyönyörű,
szimmetrikus és/
vagy repetitív
mintát adnak

ott voltak eddig is,
csak nem voltunk
képesek meglátni

¶ A Sefaria a „digital humanities” legszebb gyakorlatát követve „vizualizálja”, ábrázolja a roppant mennyiségű zsidó szakrális szöveget. Vizualizációik egyrészt megmutatják a szövegek közti kapcsolatokat, azaz tanulást könnyítő eszközként is értelmezhetők, de talán ennél is többet jelentenek. A több ezer éves szövegek közti kapcsolatok – amelyek eleinknek is ismeretek voltak, vizuális megjelenésük azonban nem – gyönyörű, szimmetrikus és/vagy repetitív mintát adnak. Szekuláris-művészetelméleti olvasatban ez nem más, mint az igazi, a zsidó szellemet megmutató, transzcendens, metafizikus zsidó művészet. A zsidó hagyományokhoz erősebben kapcsolódók számára azonban még ennél is többet jelenthet, hiszen valójában nem új tartalmakról beszélünk, hanem olyanokról, amelyek a Szináj-hegyi kinyilatkoztatás óta ott voltak eddig is, csak nem voltunk képesek meglátni. Ennek az immanens esztétikai aspektusnak a feltárása, megmutatása az, amire a technológiai fejlődés jelenlegi szakaszáig kellett várnunk. Hasonló revelatív élmény lehetett 16. századi elődeinknek kézbe venni a zsidó szent könyvek első nyomtatott példányait, és a többkolumnás printelt oldalon felfedezni a szövegkapcsolatokat vagy az apró jelzéseket, amelyek más könyvekre, szöveghelyekre utaltak. Remélem, hogy a következő lépcsőfokra nem kell újabb ötszáz évet várni, és az IT technológia segítségével hamarosan, még napjainkban felfejthetjük a hagyomány egy újabb, eddig általunk még nem megismert rétegét.

A temető főbejárata, kapuépület a gondnoki lakással, Lajta Béla, 1908